

Бердянський державний педагогічний університет
Факультет дошкільної, спеціальної та соціальної освіти
Кафедра прикладної психології та логопедії

Пояснювальна записка
до магістерської роботи

**на тему «Образотворче мистецтво як засіб розвитку мовлення дітей
дошкільного віку з дитячим церебральним паралічем»**

Виконала: здобувачка II рівня вищої
освіти, групи м17 СО-з
Спеціальності 016 Спеціальна освіта
Освітньо-професійної програми
Спеціальна освіта
Спеціалізації 016.01 Логопедія
Ірина ОЧАПОВСЬКА

Науковий керівник: док. пед. н, проф.
кафедри прикладної психології та
логопедії **Микола ЄФИМЕНКО**

Рецензент: ст.викл. **Аліна СИНИЦЯ**

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ МОВЛЕННЯ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ ІЗ ДИТЯЧИМ ЦЕРЕБРАЛЬНИМ ПАРАЛІЧЕМ.....	7
1.1. Закономірності розвитку мовлення у дітей дошкільного віку	7
1.2. Особливості опанування мовленням дітьми дошкільного віку з дитячим церебральним паралічем	13
1.3. Місце і роль образотворчого мистецтва в системі корекційно-розвиткової роботи з дітьми дошкільного віку з дитячим церебральним паралічем	21
Висновки до першого розділу	30
РОЗДІЛ 2. ДОСЛІДЖЕННЯ ВПЛИВУ ОБРАЗОТВОРЧОГО МИСТЕЦТВА НА РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ У ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ З ДЦП.....	32
2.1. Дослідження рівня розвитку мовлення у дітей дошкільного віку з ДЦП....	32
2.2. Результати діагностики рівня сформованості мовлення дітей дошкільного віку із ДЦП	37
Висновки до другого розділу	42
РОЗДІЛ 3. КОРЕКЦІЙНА РОБОТА З РОЗВИТКУ МОВЛЕННЯ В ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ ІЗ ДЦП ЗАСОБАМИ ОБРАЗОТВОРЧОГО МИСТЕЦТВА	43
3.1. Методика розвитку мовлення дітей із ДЦП із застосуванням образотворчого мистецтва.....	43
3.2. Констатувальний етап експерименту, аналіз отриманих результатів	49
Висновки до третього розділу	52
ВИСНОВКИ	53
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	57
ДОДАТОК А.....	64

ВСТУП

Актуальність теми. Кожна дитина по-своєму унікальна, і потреби кожної дитини специфічні. Дитина з особливими освітніми потребами на сучасному етапі розвитку суспільства розглядається як особистість, яка має ті ж права, що й інші члени спільноти, але через особливості індивідуального розвитку їй необхідно надавати особливі освітні послуги. Завдяки сучасній комплексній допомозі в дітей з особливими потребами спостерігаються позитивні зміни в особистісно-мотиваційній, пізнавальній, емоційно-вольовій сфері.

Діти дошкільного віку з затримкою чи порушеннями мовлення потребують вчасної комплексної та тривалої реабілітації з боку висококваліфікованих фахівців (логопедів, неврологів, психіатрів, ортодонтів, отоларингологів, педіатрів). У системі реабілітації логопедична корекція займає провідне місце, оскільки є активною терапією.

Розвиток мовлення дітей у нормі й патології підкоряється тим самим законам і проходить однакові етапи. Але є важливі відмінності, що дозволяють говорити про відхилення мовлення, які відбиті в роботах дослідників в області спеціальної педагогіки (О. Белкіна, А. Богуш, І. Брушневська, Н. Гавриш, Т. Дегтяренко, Н. Кабельнікова та ін.).

Н. Кабельнікова, О. Кодонець, С. Кулачківська, І. Мартиненко, В. Тарасун, М. Шеремет та ін. різнобічно вивчали проблему мовленнєвого розвитку та особливості становлення дитини дошкільного віку і відзначали важливу роль мовлення у психічному розвитку особистості.

Вирішення означеної проблеми вимагає використання традиційних методик розвитку та корекції мовлення дітей (Н. Анастасова [52], О. Белкіна, Т. Дегтяренко, А. Заплатинська, Л. Калмикова, Ю. Коробко, Н. Луцан, О. Ревуцька [54], О. Склянська, В. Тищенко, Цибуляк Н., Лопатіна Г. [53; 55] та інші вчені) та розробку нових особистісно орієнтованих корекційних методик, які б були спрямовані на коригування мовлення та розвиток саме пізнавальної сфери дітей.

Проблемою розвитку мовлення дітей раннього віку засобами образотворчого мистецтва займалися Н. Антохіна, О. Борецька, Л. Журавльова, А. Заплатинська, О. Кіпаренко, Н. Литвин, О. Срійко та інші.

Безумовно, що у дитини з відхиленнями в розвитку заняття, створені задля формування його пізнавальної діяльності, мають значно більшого значення, ніж для однолітків, що розвиваються нормально.

Образотворча діяльність має велике значення для всебічного розвитку дитини дошкільного віку. Вона сприяє як його естетичному і моральному вихованню, розширенню кругозору, так і розумовому розвитку. Заняття малюванням та іншими видами образотворчої діяльності активізують сенсорний розвиток дитини, її моторику, просторове сприйняття, позитивно діють на формування гри, промови, а у цілому допомагають дитині підготуватися до шкільного навчання.

Особливості образотворчої діяльності дітей з порушеннями розвитку описали такі автори, як І. Грошенко, О. Гаврилушкіна, С. Болдирева, Є. Єюканова, М. Рау, А. Венгер та інші.

Існують деякі нароби вчених, які пропонують прийоми розвитку графічних навичок у дітей із ДЦП, проте будь-яка система, спрямована на формування образотворчої діяльності цих дітей до сьогодні відсутня, хоча у цій галузі накопичено цікавий емпіричний матеріал. Крім того, у цієї категорії дітей образотворча діяльність розглядалася лише у зв'язку із завданнями корекції моторного розвитку.

Цінність досліджень особливостей образотворчої діяльності у дітей з обмеженими можливостями здоров'я полягає у визначенні адекватних методів корекції наявних порушень засобами образотворчої діяльності.

У зв'язку з цим оволодіння малюванням дітьми з такими порушеннями буде ефективним, якщо буде запропоновано систему вправ, яка допоможе корекції порушень руху руки, просторової орієнтації, сенсорного розвитку та сприятиме успішнішому розвитку мовлення.

Об'єктом дослідження виступають закономірності розвитку мовлення дітей дошкільного віку з дитячим церебральним паралічем.

Предметом дослідження є образотворче мистецтво як засіб розвитку мовлення дітей дошкільного віку з дитячим церебральним паралічем.

Мета дослідження – у науковому обґрунтуванні необхідності та розробці програми розвитку мовлення дітей дошкільного віку з дитячим церебральним паралічем за допомогою образотворчого мистецтва.

Для досягнення мети дослідження були поставлені такі **завдання**:

– проаналізувати психолого-педагогічну і спеціальну літературу з проблеми розвитку мовлення дітей дошкільного віку з дитячим церебральним паралічем за допомогою образотворчого мистецтва;

– охарактеризувати особливості розвитку мовлення дітей дошкільного віку з дитячим церебральним паралічем та довести необхідність проведення корекційно-розвиткової роботи з ними;

– з'ясувати місце і роль образотворчого мистецтва в системі корекційно-розвиткової роботи з дітьми дошкільного віку з дитячим церебральним паралічем;

– розробити програму розвитку мовлення дітей дошкільного віку з дитячим церебральним паралічем за допомогою образотворчого мистецтва.

Методи дослідження. Для вирішення поставлених завдань застосовано такі методи:

1) теоретичні:

- метод теоретичного аналізу проблеми на основі вивчення психолого-методичної та медичної літератури із проблеми розвитку дітей дошкільного віку засобами образотворчого мистецтва; посібників та методичної літератури; аналізу педагогічного досвіду вивчення, розробки і застосування методик корекції і розвитку мовлення в дітей із ДЦП;

2) емпіричні:

- метод індивідуальні бесіди з батьками (для одержання інформації про онтогенетичний розвиток дитини),
- метод анкетування батьків (для з'ясування рівня мовленнєвого розвитку дитини),
- метод педагогічного експерименту, якісного і кількісного аналізу його результатів (для виявлення рівня сформованості мовлення дітей).

Експериментальна база дослідження. Дослідження здійснювалося на базі ЗДО (ясла-садок) комбінованого типу №67.

Практична значимість обумовлюється тим, що матеріали магістерської роботи можуть бути використанні в організації корекційно-розвивальної роботи з дітьми дошкільного віку із ДЦП, як засіб розвитку мовлення усіма учасниками освітнього процесу (педагогами, логопедами, батьками, або відповідальними особами).

Структура роботи. Магістерська робота вміщує вступ, три розділи, висновки до них, загальні висновки, список використаних джерел та додатки.

ВИСНОВКИ

У результаті проведеного дослідження ми можемо зробити наступні висновки.

Аналіз науково-методичної літератури з проблеми корекційно-розвивальної роботи з дітьми дошкільного віку із ДЦП показав, що мовленнєва діяльність має три етапи: мотив; внутрішнє програмування; реалізацію мовлення у звуковій формі. У дітей дошкільного віку той чи інший етап мовленнєвої діяльності може бути порушений. На ці порушення мовлення можуть впливати не лише зовнішні фактори (сім'я, середовище зростання), а й внутрішні (порушення у психологічному та фізичному розвитку).

Дитячий церебральний параліч має суттєвий вплив на формування патологічних рухових стереотипів, часто супроводжуються інтелектуальними, психічними, сенсорними та соматичними порушеннями. Особливе місце у складній структурі порушень у дітей із ДЦП займають мовленнєві розлади.

Виразність порушень різноманітна: від легких (стертих) форм дизартрії до абсолютно нерозбірливого мовлення. Мовленнєвий дефект є однією із значних причин закладання, певних негативних особистісних якостей у дитини, таких як пасивність, замкнутість, невпевненість, уразливість, що негативно позначається на спілкуванні дітей з дорослими та здоровими однолітками. Саме у спілкуванні відбувається становлення людської особистості, формування її властивостей, моральної сфери, світогляду, а результативність спілкування безпосередньо залежить від рівня розвитку усної промови.

Метою дослідження було систематизувати, теоретично обґрунтувати зміст логопедичної роботи з корекції мовних порушень у молодшого дошкільного віку, що навчаються, з ДЦП. Для її досягнення були проведені: аналіз психолого-педагогічної літератури з проблеми дослідження; психолого-педагогічний експеримент, що складається з констатуючого, формуючого та контрольного етапів.

Дані методи дозволили вивчити особливості розвитку немовленнєвих та мовленнєвих функцій у дошкільного віку із ДЦП, провести діагностику дітей із ДЦП, підібрати та систематизувати вправи, спрямовані на корекцію немовленнєвих та мовленнєвих порушень і апробувати їх, а також оцінити ефективність логопедичної роботи.

Таким чином, у всіх дітей із ДЦП відзначаються порушення звуковимови, фонематичного слуху та сприйняття. Спираючись на результати обстеження моторних функцій, можна припустити, що дефекти звуковимови обумовлені недостатньою іннервацією апарату артикуляції. Через це в дитини формується неправильний артикуляційний уклад фонем, що призводить до нерозрізнення близьких за звучанням звуків, внаслідок чого порушується фонематичний слух та сприйняття.

Теоретичне дослідження дозволило вивчити феноменологію дитячого церебрального паралічу, закріпити знання про особливості розвитку мовлення в онтогенезі в нормі та при ДЦП, а також уточнити особливості психічного розвитку дітей дошкільного віку із ДЦП.

Образотворча діяльність має важливе значення для всебічного розвитку особистості. У процесі створення зображення в дитини формуються спостережливість, естетичне сприйняття, художній смак, творчі здібності. Образотворча діяльність надає можливість доступними засобами висловити емоційний стан дитини, її ставлення до навколишнього світу, вміння самостійно створювати прекрасне, а також бачити його у творах мистецтва.

Заняття з малювання, ліплення, аплікації мають великий вплив на розвиток мовлення дітей. На заняттях з розвитку мовлення та в повсякденному житті дітям читають казки, оповідання, розучують з ними вірші. У процесі слухання художніх творів у дітей формуються художньо-образні уявлення, розвивається мовлення, розумові здібності. Сформовані художні образи на основі літературних творів передаються дітьми у їхніх малюнках. Діти намагаються передати казкові та літературні образи, виявити своє ставлення до того, що їх здивувало, зацікавило.

Отже, заняття із зображувальної діяльності сприяють розвитку мовлення дітей, збагачуючи образними виразами, епітетами, які використовуються для характеристики або опису того чи іншого явища / події. Дії дітей, що супроводжуються мовленням у процесі образотворчої діяльності, стають більш досконалими, довільними, регульованими.

За результатами проведеного дослідження можна узагальнити висновки:

1. Мовленнєві порушення в дітей із ДЦП є поширеними розладами у складній структурі дефекту, що мають різноманітну вираженість та патогенез. Логопедична робота повинна носити диференційований характер, що враховує механізм порушення, його симптоматику, структуру дефекту, психологічні особливості учня.

2. Аналіз констатуючого експерименту показав, що мовленнєвий розвиток дітей із ДЦП характеризується різним співвідношенням порушених компонентів (моторної сторони мовлення, фонетичної сторони мовлення, фонематичних процесів, лексико-граматичного устрою). При цьому порушення охоплюють усі ланки мовленнєвої функціональної системи.

3. Ефективність логопедичної роботи з корекції мовленнєвих порушень у дошкільному віку дітей із ДЦП досягається за умови цілеспрямованої роботи з розвитку всіх компонентів мови.

4. В результаті проведеної роботи відзначається невелика, стабільна позитивна динаміка у розвитку рухових функцій та мовлення.

За підсумками експериментальної роботи можна сказати про те, що було досягнуто позитивних результатів за рахунок комплексного підходу до досліджуваної проблеми. Цей підхід складається зі спеціального планування логопедичної роботи з корекції мовленнєвих порушень, системного підходу в навчанні, використання наочності, прийомів, що доповнюють один одного, видів та форм навчання з урахуванням індивідуальних особливостей розвитку дітей дошкільного віку із ДЦП.

Аналіз контрольного експерименту дозволив зробити висновок про ефективність використання засобів образотворчого мистецтва в корекційно-логопедичній роботі з дітьми із ДЦП.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Актуальні проблеми корекційної педагогіки, психології та реабілітації: матеріали III Всеукр. студентської наук.-практ. конференції (з міжнародною участю), (м. Суми, 22 травня 2019 року). Суми: ФОП Цьома С. П., 2019. 272 с.
2. Актуальні проблеми ортопедагогіки, ортопсихології та реабілітології: зб. тез доповідей III Міжнародної наук.-практ. конференції, (м. Запоріжжя, 4-5 жовтня 2019 р.); за заг. ред. А. Г. Шевцова Запоріжжя: Вид-во Хортицької національної академії, 2019. 284 с.
3. Богуш А. М. Мовленнєвий компонент дошкільної освіти. Х. : Вид-во «Ранок», 2011. 176 с.
4. Богуш А. М. Мовленнєвий розвиток дітей від народження до 7 років: монографія. К.: Вид. дім «Слово», 2010. 374 с.
5. Богуш А. М., Луцан Н. І. Мовленнєво-ігрова діяльність дошкільників: мовленнєві ігри, ситуації, вправи. Видання друге, доповнене. Навчальний посібник. Київ: Видавничий Дім «Слово», 2012. 304 с.
6. Бодарева М. Логопедичне лідерство в клініці дитячої немовленнєвості. *Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету: збірник наукових праць. Серія: Педагогічні науки*. Ізмаїл: РВВ ІДГУ, 2021. Вип. 56. С. 19-24.
7. Волошина О. В. Основи корекційної педагогіки. Вінниця: ВДПУ ім. М. Коцюбинського, 2012. 168 с.
8. Гавриш Н. В. Розвиток мовленнєвотворчої діяльності в дошкільному дитинстві: дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.02. К., 2002. 438 с.
9. Дегтяренко Т. В. Актуальність міждисциплінарного та нейропсихологічного підходів до діагностики тяжких порушень мовлення у дітей дошкільного віку. *Наука і освіта: науково-практичний журнал*. Одеса: Південний науковий центр НАПН України. 2016. № 8. С. 30-37.

10. Дегтяренко Т. В. Нейрологопедичний підхід у діагностиці та корекції тяжких порушень мовлення у дітей дошкільного віку. *Особлива дитина: навчання і виховання*. Київ: Пед. преса, 2016. № 1. С. 38-46.

11. Жаборюк О. А. Сутність проблеми онтогенезу (домовленнєвий та ранній мовленнєвий періоди): авторська інтерпретація. *Мовознавство*. 2014. № 5. С. 57-70.

12. Заплатинська А.Б. Програма експериментального дослідження рівнів сформованості сфери образотворчого мистецтва у дітей дошкільного віку з церебральним паралічем. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія № 19. Корекційна педагогіка та спеціальна психологія*: зб. наук. пр. Вип. 29. Київ: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2015. С. 42-48.

13. Заплатинська А.Б. Система баламетрики у корекційно-розвивальній роботі з дітьми із порушеннями психофізичного розвитку та труднощами у навчанні. *Актуальні питання корекційної освіти (педагогічні науки)*: зб. наук. пр.: у 2-х т.; за ред. В. М. Синьова, О. В. Гаврилова. Кам'янець-Подільський: ПП Медобори 2006, 2016. Вип. 7. Т. 2. С. 99-107.

14. Кабельнікова Н.В. Первинне недорозвинення мовлення у дітей (клінічний, психолінгвістичний та психолого-педагогічний аспекти): навчальний посібник. Херсон: Борисфен-про, 2017. 222 с.

15. Калмикова Л.О. Психолінгвістичні принципи розвитку мовленнєвої діяльності в старших дошкільників. *Психолінгвістика*. 2009. № 4. С. 51-56.

16. Калмикова Л.О. Формування мовленнєвих умінь і навичок у дітей: психолінгвістичний та лінгвометодичний аспекти: навч. посібник для студентів вищих навчальних закладів. К.: НМЦВО, 2003. 320 с.

17. Кіпаренко О. Сенсорна інтеграція як метод корекції розладів у дітей. *Проблеми сучасної психології*. 2020. №49. С. 152-176.

18. Кордонець В.В., Шрамко О.М. Психолого-педагогічні основи формування інтонаційної виразності мовлення у дітей дошкільного віку. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*. 2017. Вип. 1. С. 96-

102. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/domtp_2017_1_12 (дата звернення: 15.01.2023 р.).

19. Коробко Ю., Івко О. Вплив Логопедичного масажу на запуск мовлення дитини-логопата. *Дитинство XXI століття: інноваційна освіта: матеріали III Всеукраїнської науково-практичної конференції*. Кременчук: ПП «Бітарт», 2020. С. 71-73.

20. Крутій К.Л. Емпіричне дослідження вільної гри дитини в умовах закладу дошкільної освіти під час проведення «Дня без іграшок». *Гуманізація навчально-виховного процесу*: зб. наук. праць. 2019. № 1 (93). С. 26-44.

21. Литвин Н.І., Борецька О.В., Сойко О.В. Комплексна психолого-педагогічна реабілітація дітей з особливими потребами засобами образотворчого мистецтва. *Психологія: реальність і перспективи: збірник наукових праць РДГУ*. 2018. № 10. С. 95-101.

22. Луцан Н. І. Мовленнєво-ігрова діяльність дітей дошкільного віку : дис. ... доктора пед. наук : 13.00.02 / Луцан Надія Іванівна. - Одеса, 2005. - 425 с.

23. Луцан Н.І. Теорія і практика розвитку зв'язного мовлення дітей дошкільного віку в мовленнєво-ігровій діяльності: дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.02. Одеса, 2005. 425 с.

24. Луцько К.В., Дубовик О.М. Онтогенетичні закономірності оволодіння дитиною складоритмічними особливостями мовлення. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 19. Корекційна педагогіка та спеціальна психологія*. 2021. Вип.41. С.92-100.

25. Манько Н. В. Діагностика мовленнєвого розвитку дітей дошкільного віку. *Дефектологія*. 2006. № 1. С. 41-44.

26. Мартиненко І. Логопсихологія. Курс лекцій: навч. посіб. 2 вид., випр. і допов. К., 2016. 116 с.

27. Мовні ігри та вправи зі словом / упоряд. В. Л. Сухар. Х.: Веста: Вид-во «Ранок», 2008. 176 с.

28. Молодушкіна І.В. Загадковий світ емоцій: розвиток емоційної сфери дошкільників. Харків: Основа, 2010. 207с.

29. Образотворче мистецтво з методикою викладання в дошкільному навчальному закладі : [підручник] / Г. В. Сухорукова, О.О. Доронова, Н. М. Голота, Л. А. Янцур. - К. : Видавничий дім слово «Слово», 2010. - 376 с.

30. Павлова Н. В. Доцільність використання звукових нейромодуляцій в практиці ранньої корекції тяжких порушень мовлення у дошкільнят. *Актуальні питання корекційної освіти (педагогічні науки)*: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський: ПП Медобори 2016. Вип. 7. Том 1. С. 302-316.

31. Павлова Н. В. Формування комунікативної активності у немовленнєвих дітей молодшого дошкільного віку засобами інноваційних технологій: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.03 / Південноукраїнський держ. педагогічний ун-т ім. К.Д. Ушинського. Одеса, 2017. 211 с.

32. Пахальчук Н. Мистецький тренінг у системі фахової підготовки вчителя початкових класів. *Мистецтво та освіта*. 2008. № 1. С. 18-24.

33. Пиляєва Н. С. Проблема вивчення праксису та його відхилень у спеціальній літературі . *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. 2021. № 77. Т. 2. С. 38-42.

34. Піроженко Т. О. Комунікативно-мовленнєвий розвиток дошкільника. Тернопіль: Мандрівець. 2010. 152с.

35. Психологія людини: Л. С. Виготський та сучасна наука: зб. статей за ред. М. В. Папучі. Вип. 2-3. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2020. 419 с.

36. Синьов В.М., Шевцов А.Г. Нова стратегія розвитку корекційної педагогіки в Україні. *Дефектологія*. 2004. № 2. С. 6-11

37. Склянська О.В. Формування соціальної взаємодії дітей дошкільного віку з порушеннями розвитку із близьким дорослим: дис...канд.псих.наук: 19.00.08 / Інститут спеціальної педагогіки і психології імені Миколи Ярмаченка НАПН України. Київ, 2019. 218 с.

38. Скрипник Т. Сенсорна інтеграція як підґрунтя цілісного розвитку дітей з ДЦП. *Особлива дитина: навчання і виховання*. 2016. № 4. С. 24-31. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/DLog_2016_4_5 (дата звернення: 08.12.2022 р.).

39. Соботович Є. Ф. Психолінгвістична періодизація мовленнєвого розвитку дітей дошкільного віку. *Теорія і практика сучасної логопедії*. 2004. Вип. 1. С. 2-19.

40. Стребелева Е.А., Мишина Г.А., Разенкова Ю.А. Психолого-педагогическая диагностика детей раннего и дошкольного возраста: метод, пособие / под ред. Е.А. Стребелевой. К.: Наук. думка, 2004. 164 с.

41. Тарасун В. В. Психолого-педагогічна допомога дітям переддошкільного віку з особливостями в розвитку: напрями реалізації: монографія. Київ: Видав. НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2012. 376 с.

42. Тищенко В. В. Класифікації порушень мовленнєвого розвитку: сучасний стан, протиріччя та шляхи їх усунення. *Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія 19. Корекційна педагогіка та психологія: збірник наукових праць*. К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2016. Вип. 30. С. 109-116.

43. Тищенко В., Скопненко О. Недорозвиток та недорозвинення: фрагмент лінгвістичного аналізу деяких логопедичних термінів. *Теорія і практика сучасної логопедії: зб. наук. праць*. Київ: Актуальна освіта, 2006. Вип. 3. С. 3-9.

44. Тітаренко С. Засоби розвитку дрібної моторики у дітей раннього віку. *Фізична культура, спорт та здоров'я нації*. 2014. Вип. 18(1). С. 302-307. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Fkszn_2014_18\(1\)_59](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Fkszn_2014_18(1)_59) (дата звернення: 08.01.2023 р.).

45. Хоменко С.О. Порівняльна характеристика розвитку мовлення у дітей дошкільного віку в нормі та з порушеннями. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 19: Корекційна педагогіка та спеціальна психологія*. 2013. Вип. 23. С. 258-261. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nchnpu_019_2013_23_78 дата звернення: 08.01.2023 р.).

46. Шавло В.І. Корекційно-логопедична робота з дітьми дошкільного віку. *Таврійський вісник освіти*. 2012. № 4. С. 150-158.

47. Шеремет М. К. Логопедія: підручник. К.: ВД «Слово», 2014. 675 с.
48. Шеремет М. К., Ряшенцева Д. М. Особливості формування мовлення в ранньому та дошкільному віці. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 19: Корекційна педагогіка та спеціальна психологія*. 2012. Вип. 21. С. 329-333 [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nchnpu_019_2012_21_85 (дата звернення: 11.12.2022 р.).
49. Шеремет М. К. Нейрофізіологічні особливості розвитку мовлення дітей дошкільного віку. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 19. Корекційна педагогіка та психологія: зб. наук. пр. (матеріали Міжнародної наукової конференції «Тенденції розвитку корекційної освіти в Україні»)*. К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2008. № 11. С. 8-13.
50. Шеремет М. К., Коломієць Ю. В. Нейропсихологічні засади формування мовлення у дітей із ТПМ. *Актуальні питання корекційної освіти. Педагогічні науки*. 2012. Вип. 3. С. 384-393. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apko_2012_3_48 (дата звернення: 14.12.2022 р.).
51. Шеремет М. К., Коломієць Ю. В., Апухтіна В. В. Психо-мовленнєвий розвиток дітей із мовленнєвими порушеннями. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 19: Корекційна педагогіка та спеціальна психологія*. 2014. Вип. 26. С. 270-274. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nchnpu_019_2014_26_58 (дата звернення: 04.01.2023 р.).
52. Анастасова Н. М. Теоретичне обґрунтування напрямів соціально-емоційного розвитку дітей з тяжкими порушеннями артикуляційного апарату. *Логопедія*. 2015. № 6, С. 3–10.
53. Лопатіна Г. О. Підготовка компетентних фахівців для психолого-педагогічного та соціального супроводу осіб, інклюзованих в освітнє середовище [текст] / Г. О. Лопатіна // *Інклюзивне навчання: основні принципи та дієві технології: [монографія]* / Кол. авт.; відпов. ред. Г. В. Давиденко. Вінниця, 2018. С. 107–121.

54. Ревуцька О.В. Інноваційні технології в спеціальній освіті. Бердянськ, 2018. 216 с.
55. Цибуляк Н., Лопатіна Г. Уявлення науковців про розуміння дитини. Проблеми сучасної психології. 2019. 43. С. 224–245.